

Mevlânâ'nın Dîvânında “Kut”lu Ceylan Motifi *

SERAP DENİZMEN **

“Blessed” Gazelle Motif in Rumi’s Dîwân

Ö Z E T

Geyik Türk kültürünün en önemli motiflerindedir. İslam öncesi dönemde Türkler arasında ongun olarak kabul görmüş ve “kut”lu bir hayvan olduğuna inanılmıştır. Zaman içerisinde geyikler hakkında çeşitli mit ve efsaneler ortaya çıkmış; bu anlatılar şifâhî kültüre sahip Türkler arasında nesilden nesile aktarılmıştır. Tanrı ile irtibatlı olduğu düşünülen geyik genellikle iyilik getiren bir hayvan olarak kabul görmüştür. Halı, kilim ve taş baskı örtülerin vazgeçilmez motiflerinden biri olan geyik Türkler’in İslâmiyet’i kabulüyle birlikte yavaş yavaş mitolojik karakterini terk etmeye başlamıştır. XIV. yüzyılda Anadolu sahasında ortaya çıkan geyik destanlarında avcudan kaçan mazlum bir av hayvanıdır ancak mucizevi şekilde dile gelip Hz. Peygamber’i tasdik etmiştir. Osmanlı şiirinde ise geyik tamamen mitolojik özelliklerinden sıyrılarak yerini daha küçük bir tür olan âhû yani ceylana bırakır. Âhû, gözlerinin güzelliği ve saçtığı misk kokusuyla Osmanlı şâirlerinin en çok rağbet ettiği teşbih unsurlarından biri olmuştur. XIII. asrın mutasavvif şâirlerinden Mevlânâ’nın dîvânında göz ve misk ile sunulan âhû imgesinin yanında Orta Asya Türk kültüründen izler taşıyan bir ceylan motifi de mevcuttur. Dîvândaki ilgili beyitler tespit edilerek “kut”lu ceylan motifi tahlil edilmiştir. Bu imgenin temsil ettiği unsurlar ortaya konmuş ve işaret ettiği tasavvufi anlamlar açıklanmaya çalışılmıştır.

ANAHTAR KELİMELE R

Mevlânâ, Dîvân-ı Kebîr, geyik, âhû, ceylan, imge, motif, Türk mitolojisi.

ABSTRACT

Deer is one of the most important motifs of Turkish culture. In the pre-Islamic period, it was accepted as totem among the Turks and was believed to be a “blessed” animal. Over time, various myths and legends about deer have emerged and these narratives have been passed down from generation to generation among Turks who have a verbal culture. Deer, which was thought to be connected with God, was generally accepted as a benevolent animal. Deer, which is one of the indispensable motifs of carpets, rugs and lithographs, has gradually started to abandon its mythological character with the acceptance of Islam by the Turks. It is an oppressed game animal that escaped from the hunter in the deer epics that emerged in the Anatolian field in the 14th century, but it miraculously came to the fore and approved Prophet Muhammad. In Ottoman poetry, the deer is completely stripped of its mythological features and is replaced by a smaller species, âhû, the gazelle. With the beauty of his eyes and the scent of musk, âhû became one of the most sought-after elements of simile by Ottoman poets. In addition to the âhû image presented with eyes and musk in the dîwân of Rumi, one of the 13th century sufi poets, there is also a gazelle motif bearing traces of Central Asian Turkish culture. The relevant couplets in the dîwân were determined and the motif of “blessed gazelle” was analyzed. The elements represented by this image have been revealed and the mystical meanings it points to have been tried to be explained.

KEYWORDS

Rumi, Dîwân-e Shams-e Tabrîzî, deer, gazelle, image, motif, Turkish mythology.

* Makalenin Geliş Tarihi: 04.08.2021/Kabul Tarihi: 26.10.2021.

** Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, (serapdenizmen@gmail.com), Orcid Id: 0000-0002-7724-7998.

Giriş

Geyik, Türk sanatı ve edebiyatının en karakteristik motiflerinden birisi olması sebebiyle üzerinde en çok araştırma yapılan konulardandır. Eski Türk inançlarında mitolojik bir karakteri hâiz ve ayrıca ongun sayılan (Esin 1978: 39) bu hayvan asırlar içinde zihinlerde değişime uğramış, aslî hüviyetine bürünmüştür.¹ Türklerce kutsal addedilen geyiğin Orta Asya sahasında iyilik getirdiğine inanılmaktaydı (Ögel 2010: I/573). *Irk Bitig*'de² ise geyik güç timsali olarak yer alır; zîra Tanrı'nın kendisini işittiğini ve insanoglununun da bildiğini söyler (Tekin 2019: 33). Cengiz Han'ın (ö.1227) atasının Tanrı buyruğu ile gökten yeryüzüne inen bir kurt ve karısının da dişi bir geyik olduğu rivâyet edilmektedir (Ögel 2010: I/575). Bu efsanevî geyik motifi Türklerin İslâm'ı kabulüyle giderek daha gerçekçi bir kimliğe bürünmeye başlamıştır. XIII-XIV. yüzyılda Anadolu sahasında yazılmış *Dâsitan-ı Geyik* gibi eserlerde avcıdan kaçan mazlum bir karakter özelliğinde belirmektedir. Geyik hikâyeleri açısından zenginlik arzeden Türk destanlarının etkisiyle Safeviler döneminden itibaren Fars edebiyatında da geyikli hikâyeler varlık bulmaya başlamıştır (Ögel 2014: II/128).

Orta Asya sahasından Anadolu coğrafyasına oradan Avrupa'ya kadar yayılım gösteren geyik türleri kadim zamanlardan beri avı yapılan hayvanların başında gelmekteydi. Geyiklerin akrabası olan ve Arabistan yarımadasında yaşayan ceylanların ürkek ve nârin tavırları kendisini avlayanlarda hayranlık uyandırmış ve Arap şiirinde bir teşbih unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Sevgilinin gözlerini ceylana benzeterek tavsif etme anlayışı Cahiliye dönemi şâirlerinden uzrî şâirlere geçmiştir

¹ Geyiğin Türk kültüründeki yeri ve mitolojik özelliklerine dâir bkz. Gıyasettin Aytaş (1999), "Türk Kültür ve Edebiyatında Geyik Motifi ve 'Haza Destan-ı Geyik'", *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, VI/12, 161-170; Mehmet Mandaloğlu (2013), "Türk Mitolojisinden Anadolu'ya Taşınan Kültür: Geyik Motifi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VI/27, 382-391; Nilgün Dalkesen (2015), "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültüründe Geyik Kültü", *Milli Folklor: Üç Aylık Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, XIV/106, 58-69; Emine G. Naskali, E.Demir (2013), *Geyik Kitabı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları; Ebru Çatalkaya Gök (2019), "Türk Tekstil Sanatında Görülen Geyik Figürü", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, XII/26, 379-393; Şenay S. Alsan, S. Akın (2019), "Türk Kültür ve Sanatında Geyik Sembolizmi", *Ullakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/45, 215-226.

² X. yüzyılda yazılmış Uyğurca fal kitabıdır.

(Armutlu 2020: 203). "Ölümcül bakışlı dişi ceylan" imajını İmruülkays'tan İbnü'l-Arabî'ye kadar kullanımını inceleyen Bürgel (1989: 1), av konumundaki bu imgesel ceylanın zaman içinde gözleriyle âşıklarını avlayan bir avcıya dönüştüğünü tespit etmiştir.

Şekil ve konusunu Arap şiirinden alarak kendisini inşâ eden Fars edebiyatı XIII. yüzyılda tüm gelenek ve kâideleriyle yerine oturmuş bir görünüm arzlemektedir (Akün 1994: 390). Fars edebiyatının önde gelen gazel şâirlerinden Senâî (ö.1131), Hâkânî (ö.1199), Sa'dî (ö.1292) gibi isimler Arap edebiyatından devraldıkları -*gazal* kelimesinin yerine *âhû*yu ikâme ederek- misk kokulu, güzel gözlü ceylan teşbihini sıkça kullanmışlardır.

Yine aynı yüzyılda gazel, Fars şiirindeki formu, muhtevâsı ve mecaz sistemiyle Türk edebiyatında da varlık göstermeye başlamıştır (İpekten 1996: 441). Osmanlı şâiri geleneğini oluşturmuş ve kemâle ermiş Arap ve Fars edebiyatlarından aldığı mayayı kendi duyusu ve üslûbuyla şekillendirmiştir. Dolayısıyla hem Fars hem de Osmanlı gazelinin ortak imgelerinden biri olan ceylan yani âhû şu özellikleri göstermektedir:

Çin'de bulunur; hoş kokulu bitkileri yer; kement ile avlanır; suya gelir; ürkektir; gözleri çok güzeldir; sahrada yaşar. Misk ceylanları ise Hoten şehri ile anılır (Şentürk 2016: 408-410). Bunlardan başka âhû-yı felek, âhû-yı harem, âhû-yı hoten, âhû-yı müşğîn ibâreleri Osmanlı şiirinde en çok rastlanılan istiâre unsurlarındandır (Onay 2016: 47-50).

Klasik şiirde *âhû* çoğunlukla misk ile anılmıştır. Bu sebeple ceylan motifi daha çok Orta Asya ile ilişkilidir; zîrâ klasik şiirde Türk sevgililerin diyârı burasıdır (Schimmel 2020: 239).

XIII. yüzyılın mutasavvıf şâirlerinden biri olan ve Fars dilinde manzumeler söyleyen Mevlânâ da bahsedilen edebiyat geleneğinin zevkleri ve kâideleriyle eserlerini meydana getirmiştir. Onun gazellerindeki ceylan motifi yukarıda bahsettiğimiz husûsiyetlerin yanında eski Türk inançlarından izler taşıyan mitolojik bir karaktere de sahiptir.

Mevlânâ'nın Gazellerinde Ceylan

Mevlânâ'nın *Dîvân-ı Kebîr*'inde yaptığımız tarama sonucu yüzden fazla yerde *âhû* kelimesine rastladık.³ Genellikle *şîr* (aslan) ile beraber anılan *âhû* vasfedilirken *şîr-efken*⁴, *şîr-gîr*⁵ gibi "aslan avlayan" anlamlarına gelen sıfatlarla betimlenmiştir. *Ferheng-i Istilâhât-ı Nücumî* isimli kozmografik kavramlar lügatine göre *âhû-yı şîr-efken* ve *âhû-yı şîr-gîr*, aslan burcundaki güneşi ifade etmektedir (Musaffa 1357:9). Yine aynı sözlüğe göre Arapça "güneş" anlamına gelen *gazâle* kelimesiyle yapılan *gazâl-i âsmân*, *gazâle-i hûrşîd* yerine Farsça *âhû* kelimesinin ikâme edilmesiyle ortaya çıkan *âhû-yı felek*, *âhû-yı âteş-feşân* gibi ibâreler "güneş" yerine kullanılan remizlerdir (1357:8-9).⁶

Mevlânâ'nın dîvânının *Dîvân-ı Şems* şeklinde de isimlendirildiği ve *Şems-i Tebrizî*'ye (ö. 1247[?]) duyduğu muhabbet sebebiyle "Şems" ve "Şems-i Tebrizî" mahlaslarını kullanması (Öngören 2004: 446) gibi faktörler göz önüne alındığında *âhû* ile kastedilen kimsenin *Şems-i Tebrizî* olduğu açıkça görülür. Şâirin bir çok gazelinde zikrettiği *âhû*nun güneşi yani *Şems*'i temsil etmesi sebebiyle bu sembolizmle tenâsüp gösterecek kozmik kavramlar beyitlerin inşasında kullanılmıştır.

³ *Âhû* kelimesini taramak için kullandığımız Farsça dîvân nüshası şudur: Mevlânâ Celâleddin Muhammed Mevlevî Rûmî (1376), *Külliyyât-ı Şems-i Tebrizî*, tsh. Bediüzzaman Fûruzanfer, Tahran: Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir. Gazellerin Türkçe tercümesi ve numaralandırma için faydalandığımız eser Abdülbaki Gölpinarlı'nın hazırladığı *Dîvân-ı Kebîr*'dir. Eserde gazeller son harflerine göre değil vezinlerine göre tasnif edildiğinden gazel numarası yerine cilt ve sayfa numarası verilmiştir. Mevlânâ (2020), *Dîvân-ı Kebîr I-VII*, çev. Abdülbaki Gölpinarlı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

⁴ آن آهوی شیرافکن پیداست در آن چشمش / کو از دو جهان بیرون صحرای دگر دارد
G. 594, 5b

[ân âhû-yı şîr-efken peydâ'st der ân çeşmeş / k'u ez du cihân bîrûn sahrâ-yı diger dâred]

⁵ اگر چه شیرگیری تو دلا می ترس از آن آهو / که شیرانند بیچاره مر آن آهوی مستش را
G. 68, 9b

[eger çi şîr-gîrî tu dilâ mî-ters ez ân âhû / ki şîrânend bîçâre mer ân âhû-yı mesteş râ]

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. (Şentürk 1994: 131-179).

Bundan başka *Dîvân-ı Kebîr'*de ceylan, klasik doğu şiirinde âdet olduğu üzere "müşg" ve "nâfe" gibi kavramlar kullanılarak güzel kokuyla beraber anılmıştır.⁷

Ceylan istiâresiyle ilgili tüm bu kullanımları göz önünde bulundurarak konuya başka bir açıdan bakılması arzu edilmiş ve bu minval üzere makale tertip edilmiştir. Dikkat çekilmek istenilen asıl nokta, ceylan-aslan imgeleri bağlamında av-avcı ilişkisi ve ceylanın sembolize ettikleridir. Orta Asya Türk kültüründen gelen ve "kut"lu geyik motifinden izler taşıyan bu imgesel ceylanın aslan karşısında takındığı tavrın, büründüğü hallerin anlamı tasavvufî açıdan tahlil edilmeye çalışılmıştır.

1. Aslan Tabiatlı Ceylan

Söz konusu ceylan aslanla yer değiştirmiş gibidir. Av değil avcıdır. Meydana çıktığında görüntüsüne aldanmamak ve korkmak gerekir. Avı aslanlardır.

اگر چه شیرگیری تو دلا می ترس از آن آهو
که شیراند بیچاره مر آن آهوی مستش را
[eger çi şîr-gîrî tu dilâ mî-ters ez ân âhû
ki şîrânend bîçâre mer ân âhû-yı mesteş râ]

G. 68, 9b

"A gönül, arslan avcısısın amma o ceylandan gene de kork; çünkü onun sarhoş arslanının avları arslanlardır." (Mevlânâ 2020: V/558)

آهوی آن نرگش صید کند جز که شیر
راست شود روح چون کز کند ابرویها
[âhû-yı ân nergiseş sayd koned cuz ki şîr
râst şevêd rûh çûn kej koned ebrûyhâ]

G. 210, 10b

"O serkeş ceylanı, ancak arslan avlanır; kaşlarını çattı, eğdi mi can, dümdüz olur, kalıp kesilir." (IV/361)

Her iki âlemden de ötededir, gözleriyle aslanları yere yıkar. Aslan avcıları bile o ceylana av olur.

آن آهوی شیرافکن پیداست در آن چشمش
کو از دو جهان بیرون صحرای دگر دارد

⁷ Miskin Osmanlı şiirindeki yerine dâir bkz. (Kartal 2019: 9-44).

[ân âhû-yı şîr-efken peydâ'st der ân çeşmeş
k'u ez du cihân bîrûn sahrâ-yı diger dâred]
G. 594, 5b

"İki âlemden de dışarı, bir başka yazıda yayılan, arslanları bile avlayan, yere yıkan o ceylan, bugün gözlerinde göstermede kendini." (II/41)

ای قوم که شیرگیر بودیت
آن آهو را کنون شکارید

[ey kavm ki şîr-gîr bûdît
ân âhû râ kunûn şikârîd]
G. 718, 8b

"A arslan avcıları, arslan avlarken şimdi o ceylana av oldunuz siz." (V/313)

Bir anda ovada ortaya çıkar, heybetli görüntüsünden aslan korkuyla kuyruğunu kumlara vurmaya başlar.

یکی آهو ی چون جانى برآمد از بیابانى
که شیر نر ز بیم او زند بر ریگ سوزان دم

[yekî âhûy çûn cânî berâmed ez beyâbânî
ki şîr-i ner zi bîm-i û zened ber rîg-i sûzân dum]
G. 1441, 3b

"Ovadan can gibi bir ceylan çıkageldi; hem de öylesine bir ceylan ki erkek arslan onun korkusundan kızgın kumlara kuyruk vurup durmada." (V/637)

Aslan tabiatındaki ceylan motifine odaklanırsak şu özellikleri hâiz bulunduğunu görürüz: Kurban konumunda değildir; aslana denk bir hüviyettedir; kimi zaman cesaretle ondan daha üstündür. Başka bir beyitte bakanlara aslan gibi görünen ceylanın aslında büyüülü olduğu için böyle kuvvetli görüldüğü söylenir (V/261) .

ای سخت گرفته جادوی را
شیری بنموده آهو ی را

[ey saht girifte câdovî râ
şîrî binumûde âhovî râ]
G. 116, 1b

Ondaki kudret ve şecâati sadece büyüyle açıklamak yeterli değildir. Aslında ceylan bahsedilen özelliklerini avcısından alır çünkü aslan onu kendi sütüyle beslemiştir.

آهو ی شیرگیر من سیر خورد ز شیر من
آن که منم شکار او گشته بود شکار من

[âhû-yı şîr-gîr-i men sîr hored zi şîr-i men
 ân ki menem şikâr-ı û geşte buved şikâr-ı men]
 G. 1837,15b

"Benim arslanları avlayan ceylanım, sütümlle beslenir, doyar, onun avıyım ama gün gelir, o av olur bana, avlarım onu ben." (VII-1/204)

Aslana meftun ceylanın kanı değişip tazeleşince aslan onu yanına alır ve beraber gezmeye başlarlar (II/43).

آن آهو میفتونش چون تازه شود خونش
 آن شیر بدان آهو در میمنه بگرازد
 [ân âhû-yı meftûneş çûn tâze şevêd hûneş
 ân şîr bedân âhû der meymene bugrâzed]
 G. 629, 9b

Avın dolayısıyla kurbanın yüceltilmesi eski Türk kültüründen izler taşıyan bir düşüncedir. İslam öncesi Türk inançlarında geyik hem ongun hem de kurban kabul edilirdi (Esin 1978: 5). *Irk Bitig*'e göre Tengri geyik yavrusuna "kut" vermiştir (Roux 2005: 43). Aynı zamanda bu "kutlu" hayvanların sığın otunu yiyerek ölümsüzlük kazandığına inanılıyordu (Esin 2004: 16). Geyiğin kutunun tanrı tarafından bahşedilmesine benzer şekilde şâirin muhayyilesindeki aslan tabiatlı ceylanın da gücünün kaynağı uğruna kurban edildiği mercidir.

Aslanın kut verdiği ceylan imgesini anlamlandırabilmek için neyi/kimi temsil ettiğini bilmek gerekir. Mevlânâ başka bir gazelinde konuyu açıklığa kavuşturur:

شیر آهو می دراند شیر ما بس نادرست
 نقش آهو را بگیرد دردمد آهو کند
 [şîr âhû mî-derâned şîr-i mâ bes nâdir'est
 nakş-ı âhû râ bigîred der-demed âhû koned]
 G. 741, 4b

"Arslan ceylanı paralar; bizim arslanımızsa görülmemiş bir arslandır. Ceylan resmine üfürür, can verir, ceylan yapar onu." (III/486)

Ruh üfleyen aslan imajıyla Hazret-i İsa'ya telmih olduğu görülür. Allah, Hz. İsa'nın annesi Meryem'e ruhunu yani Cebrâil'i yollamış (Meryem 19/17), ona ruhundan üflemiş (el-Enbiyâ 21/91) ve böylece dünyaya gelen İsa'yı Kur'an'da kendisinden bir ruh olarak anmıştır (en-Nisâ 4/171). Bu sebeple "Ruhullah" denilen İsa Peygamber Allah'ın

izniyle çamurdan yaptığı kuşlara üfleyerek can verir, anadan doğma körü ve alaca hastalığını iyileştirir, ölüleri diriltirdi (Âl-i İmran 3/49).

Aslan bir çok kültürde güç, kudret ve hükümdarlık sembolüdür. Maneviyat dünyasının hükümdarı sayılan sûfilerle alakalı menkıbelerde de bu sembol kullanılmıştır (Çoruhlu 2019: I/128). Aslan istiâresiyle ifâde edilen sevgili/kâmil mürşid etrafındaki âşıklarına/müridlerine kendi özünden aşlar; ölü gönüllerini diriltir; onları kendine benzetir. Onda öz ilâhîdir; Allah'ın lutfudur. Mânevî âlemlerin sultanı, kut sahibi kimse Allah'ın izniyle ilâhî aşkın neşvelerini çevresine saçarak etrafındakileri ölümsüzlüğe çağırır. Ceylan gibi zayıf yaratılışlı varlıklar bile ilâhî özün etkisiyle Allah yolunun aslanı kesilirler.

2. Ceylan Kılığında Aslan

Aslan, ceylan sûretine bürünmüştür. Zâhiren ceylan gibi görünse de gönül sesi ile topraktan meydana gelen bedenini sesini ayırt etmeyi bilen temiz gönüllü kimseler kükreyişlerini duyabilirler (I/191).

داند دل هر پاک دل آواز دل ز آواز گل

غریدن شیر است این در صورت آهوی او

[dâned dil-i her pâk-dil âvâz-ı dil zi âvâz-ı gil

gorrîden-i şîr'est in der sûret-i âhû-yı û]

G. 2130, 17b

Aslan yavrusu bile ceylan bedeninde saklanır.

نی که تو شیرزاده‌ای در تن آهوی نھان

من ز حجاب آهوی یک رهه بگذرانمت

[nî ki tu şîr-zâdeî der ten-i âhovî nihân

men zi hicâb-ı âhovî yekrehe bigzerânemet]

G. 322, 12b

“Arslan eniği değil misin sen, ceylan bedeninde gizlenmişsin; Fakat ben seni bir uğurdan, ceylanlık perdesinden geçiririm.” (VII-1/138)

Topraktan yaratılmış herkesin cisminde nice gökyüzü güneşi olduğu gibi nice kükreyen aslanlar ceylan sûretinde nihân olmuştur (V/711).

بسی خورشید افلاکی نھان در جسم هر خاکی

بسی شیران غرنده نھان در صورت آهو

[besî hûrşîd-i eflâkî nihân der cism-i her hâkî

besî şîrân-ı gurrende nihân der sûret-i âhû]

G. 2160, 4b

Böylesi kimseler istediğinde aslanlık eder istediğinde ceylanlık.

هم شانه و هم موی هم آینه هم رویی

هم شیر و هم آهوئی هم اینی و هم آنی

[hem şâne vu hem mûyî hem âyîne hem rûyî

hem şîr u hem âhûyî hem îni vu hem ânî]

G. 2606, 16b

"Hem taraksın hem saç; hem aynasın, hem yüz; hem arslansın, hem ceylan; hem busun, hem o." (II/262)

هین ز خواهی او یکی بشنو

گاه شیری کند گه آهوئی

[hîn zi hûhâ-yî û yekî bişnev

gâh şîrî koned geh âhûyî]

G. 3143, 21b

"Aklını başına al da huylarından birini dinle: Gâh arslanlık eder o, gâh ceylanlık." (V/255)

Avcıyı simgeleyen güç timsali aslan korktuğu için değil; ceylanları avlamak için onların kılığına girer. Erken devir Türk topluluklarında avcılar ve şamanlar geyik biçimine girerlerdi (Çoruhlu 2019: II/160). Hatta av esnasında Cücenler geyik postuna bürünmenin yanı sıra geyik sesini taklit etmekteydiler (Roux 2005: 115). İlk Türk kavimlerinden Çular ayın şeklinde av yapar, hükümdar oklarla geyik avlar ve atalar ruhuna sunardı. Ayrıca vurduğu geyiklerin etini aile üyelerine ikram ederdi. Her avcının vurduğu av onun ongunu idi ve ruhunun kendisine geçtiğine inanılıyordu (Esin 1978:39).

İslam sonrası dönemde "geyik şekline bürünme"nin en canlı örneği XIII. yüzyılda Bursa'da yaşamış ve Osmanlı Devleti'nin kurulmasında önemli rol oynamış Geyikli Baba'da görülmektedir. Geyikli Baba'nın geyik postuna büründüğü, geyiğe binerek dolaştığı, sürekli onlarla ünsiyet ettiği rivâyet edilmektedir (Ocak 1996: 46). Bundan başka Anadolu'da XIII. asırdan sonra yazılan tasavvufî menkıbe kitaplarında geyik donuna giren erenlerin hikâyelerinde aynı motif mevcuttur (Ocak 2020: 207-218).

Mevlânâ'nın gazellerinde söz konusu edilen aslan yaratılışına ters bir karaktere bürünür. Ceylan kılığına girerek kendisini onlardan biri gibi

gösterir; gönüllerini avlamak/kazanmak ister. Mevlânâ celâl⁸ yerine cemâl⁹ sıfatıyla çevresindekilere hitap eden mürşid örneğini ceylan kılığındaki aslan imgesiyle dikkatlere sunar. Mürşidin bu hâli Hz. Peygamber'i hatırlatmaktadır zîrâ Kur'an'da ona hitaben "*Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi...*" (Âl-i İmran 3/159) buyurulmuştur. İnsanların gönüllerini dine ısındırmak için *kavl-i leyjin*¹⁰ sahibi yani yumuşak sözlü olmanın ehemmiyeti aslan-ceylan sembolizmi üzerinden anlatılmıştır. Ancak burada önemli bir hususun altını çizmek gerekir. Aslan sadece gerektiği durumda bu kılığa girer dolayısıyla salt ceylana dönüşmez. Temiz gönüllü, kalp gözü ile görmeyi bilen kimseler ceylan postunun altındaki aslanı fark eder ve kükreyişlerini duyabilirler. Kükreyen aslan sembolü Budizm üzerinden gelmiş görünmektedir zîrâ bu kültürde Buddha kanaatkar bir aslan olarak görülür; vaazları aslanın kükremesine benzetilirdi (Çoruhlu 2019: I/130). Bu duruma benzer bir şekilde aslan/mürşid kimi zaman celâl sıfatını içinde saklar. Hal böyle olsa da bâtından gelen sesleri duyabilen kalb ehli kimselere -bu yolda kendisi gibi aslanlara- başka türlü konuşur; muhâtaplarının hâline ve makamına uygun sözler söyleyerek gönülden gönüle sohbet eder.

3. Ejderha Misali Ceylan

Mevlânâ bir gazelinde ejderha misali bir ceylanın meydanı tozu dumana kattığını, onu izleyen aslanların korkudan dağ geçisine döndüğünü söyler (III/495).

آهوی می‌تاخت آن جا بر مثال اژدها

بر شمار خاک شیران پیش او نخجیر بود

[âhûyî mî-tâht ân câ ber misâl-i ejdehâ

ber şomâr hâk şîrân pîş-i û nahçîr bûd]

G. 732, 4b

Ceylan ve ejderha bağıntısı eski Türk inançlarından gelmektedir. Türk kozmolojisinde zamanın devridâiminin gök çarkını çeviren evren

⁸ Konuya dâir bkz. (Uludağ 1993: VII/240).

⁹ Tafsilatlı bilgi için bkz. (Uludağ 1993: VII/296).

¹⁰ Bu ibâre Kur'an'dan iktibas edilmiştir. "*Ona yumuşak söz söyleyin. Belki o, aklını başına alır veya korkar.*" (Tâhâ 20/44) buyuran Allah, Hz. Musa'dan firavuna karşı yumuşak sözlü olmasını istemiştir.

(ejderha) sayesinde olduğuna inanılıyordu (Esin 2001:42). Bu sebeple ejder "hem göksel mekânın hem de zamanın simgesi" olmaktadır (2001: 44). *Dîvânü Lugâti't-Türk ve Kutadgu Bilig'*te bu inançtan izler mevcuttur. Kaşgarlı Mahmud gök çarkını *kök çıgrısı* olarak isimlendirmiş (Kaşgarlı 2015: 182) ve gök çarkının yıldızları taşıyarak döndüğünü yazmıştır (2015: 327). Yusuf Has Hacib *Kutadgu Bilig'*te göğü evrenin (ejderin) evirdiğini yazar (Arat 1947: 29).

Ejder, vücudunun her parçası farklı bir hayvanın uzuvlarından oluşan karma bir hayvandır. Çin mitolojisinde bu mitolojik hayvanın boynuzları erkek bir geyiğinki gibi tasvir edilmiştir (Çoruhlu 2019: I/63). "Uygur ve Osmanlı ressamı tabiattan esinlenilerek geyik-evrenlerin boynuzlarını natüralist bir şekilde resmetmişlerdir." (Esin 2004: 142).

Mevlânâ aynı gazelin ilerleyen mısralarında ejder misali ceylan yüzünden feleklerin birbirinden ayırdığını, kadehlerini fazlaca dolduran aşıkların çıkardığı arbedede güneş ve ay kadehinin kırıldığını söyler. Ejder göksel bir varlık olması hasebiyle Hint mitolojisinde ay ve güneşle beraber anılmıştır. Vedic Hint astrolojisine¹¹ göre bir ejderin iki bölünmüş parçaları olan Rahu ile Ketu, güneş ve ay tutulmasının asıl sebebidir (Çoruhlu 2019: I/66; Holay 1996: 97).

Tüm bu bilgiler ışığında şâirin kullandığı ejder misali ceylanın zaman üzerinde tasarruf edebilen yani tayy-i zaman sahibi bir kimseyi sembolize ettiği düşünülmektedir. Sûfî istilâhında "uzak mesafeleri çok kısa bir an içerisinde aşma" olarak tanımlanan *tayy*, kerâmet sayılan hallerdendir (Tan 2019: 582-583). Ayrıca bu minvalde Ahi Evren'i anmak yerinde olacaktır zîrâ onun ejder donuna girdiği çeşitli menkıbelerde nakledilmiştir (Bayram 1986: II/78).

4. Yol Gösteren Bilge Ceylan

Mevlânâ, İbrahim Edhem'i irşâd eden bir ceylandan bahseder. Edhem gibi ceylanı avlamak üzere at süren kimse, avcı iken ceylana av olur (II/44).

يا چون پسر ادھم راند به سوی آھو
تا صيد کند آھو خود صيد دگر يابد

¹¹ Vedic Hint astrolojisinin kökeni Hint kültürünün en eski kutsal kitaplarından sayılan *Vedalar'*a dayandığı için bu şekilde isimlendirilmiştir.

[yâ çûn piser-i Edhem râned be-sûy-i âhû
tâ sayd koned âhû hod sayd-ı diger yâbed]
G. 598, 9b

Başka bir gazelde aslan gibi cesur ceylan binlerce ceylanı aslandan kurtarır (III/197).

میانہ گیزد آھو میانہ دل شیر
ھزار آھوی دیگر ز شیر او برھاند
[miyâne gîred âhû miyâne-i dil-i şîrî
hezâr âhû-yı dîger zi şîr-i û birehâned]
G. 905, 9b

İbrahim bin Edhem (ö.778) tasavvuf tarihinin meşhur sûfilerinden biridir. *Tezkiretü'l-Evliyâ'* da Belh padişahı olduğu nakledilir (Attâr 2007: 126). Zühd yoluna girmesine dâir anlatılan bir menkıbede avlanmaya çıktığı esnada dile gelen bir ceylanın şöyle söylediği rivâyet edilir:

“Beni seni avlamam için göndermişlerdir, beni avlaman için seni göndermiş değillerdir ha! Sen beni avlayamazsın. Seni bir biçareye ok atıp onu avlamak için mi yarattılar? Bundan başka işin yok mu?” (Attâr 2007: 127).

Çağatay, bahsedilen menkıbenin Budist catakalarından¹² biri olan Kral Dantipala hikâyesinden izler taşıdığını söyler. Ona göre İbrahim Edhem menkıbesi Buddha'nın sarayını, malını, mülkünü bırakıp mânevîyata yönelmesi olayının devamıdır (Çağatay 1956: 157). Hakikaten, Kral Dantipala hikâyesindeki canlı bir varlığı öldürmenin faydasız olduğu söylemi ile İbrahim Edhem menkıbesindeki ana düşünce aynıdır. Kral Dantipala merhametsiz ve avlanmayı seven biridir. Bir gün maiyetiyle ormana avlanmaya gider. İçlerinde geyik kılığına girmiş Buddha'nın bulunduğu beş yüz geyikten oluşan bir sürüyle karşılaşır ve etraflarını kuşattırır. Geyikler kendilerini kurtarması için beyleri Buddha'ya yalvarırlar. Kendini tebası için feda etmeye karar veren Buddha Dantipala'nın yanına gider ve *“Bizi öldürmekle eline bir şey geçmez. Canlıları öldürmekle kimseye iyilik edilmez.”* diyerek onların canını bağışlamasını ister. Bu isteğe sınırlanan Dantipala kılıcıyla Buddha'nın kafasını kesmek için hamle yapsa da sağ eli bileğinden kesilip yere düşer. Yer yarılr ve cehennemin alevleri zalim kralı yutar (Ruben 2000: 35-36).

¹² Budist masal derlemelerine *cataka* denilmektedir.

Mevlânâ'nın gazelindeki aslan gibi cesur ceylanın binlerce ceylanı aslandan kurtarması durumu yukarıda kısaca özetlediğimiz Kral Dantipala hikâyesinden esinlenilmiş olduğu görülmektedir. Ayrıca Budist catakalarından Benares kralı Brahmadata'nın hikâyesinde¹³ de kendini fedâ eden geyik-Buddha arkadaşlarının kurtulmasına vesîle olmuştur (2000: 33-34).

Mevlânâ'nın ilgili manzumesindeki irşâd eden hidâyet vesîlesi ceylan, hem şecâatli hem de hakim bir karakter sergileyen mürşidi temsil etmektedir. Yukarıda verdiğimiz kaynaklar göstermektedir ki bilge ceylan timsalinin esas kaynağı olan şahsiyet Buddha'dır. Geyik, Buddha'nın şekline girdiği hayvalardan birisidir ve Buddha'nın sembolüdür. Ayrıca dinin muhafızı sayılmaktadır. Bu nedenle avlanması hoş görülmemiştir (Çoruhlu 2019: II/167-168). Budizm'den gelen geyik avlamanın kötü bir iş olmasına dair inancın izlerini Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde rastlamak mümkündür. Örneğin Tahtacılar için geyik kutsaldır ve onu avlamak günah sayılır. Geyik avlayan kişinin bir felakete dûçar olacağı düşünülür (Yeşildal 2007: 13).¹⁴

¹³ Masalın özeti şudur: "Benares kralı Brahmadata aolanmayı seven bir insanmış. Kralla birlikte sürekli ava çıkmak zorunda kalan kralın adamları işlerini kolaylaştırmak için büyük bir bahçe bulup içine sayısız ceylan sürüsü doldurmuşlar. Brahmadata her istediğinde o bahçeye gider dilediği kadar ceylan avlayıp dönermiş. Ceylanlar bir gün bu durumdan kurtulmak için ceylanlar kralına gidip bu duruma bir çare düşünmesini rica etmişler. Ceylanlar kralı ise ceylan biçiminde doğmuş olan Buda'nın kendisi imiş. Ceylan Buda onlara öğüt vermiş ve sabırlı olmalarını istemiş. Hepsinin aynı zamanda korkuya düşmemeleri için aralarında ölüme gidecek olanı kura ile belirlemelerini söylemiş. Bir gün kura, karnında yavrusu olan anne ceylana isabet etmiş. Bu duruma çok üzülen anne ceylan diğer ceylanlara gidip bir yavru beklediğini ileri sürerek kendisinin başışlanması için yalvarmış. Ancak kimse onun yerine geçmeyi kabul etmemiş. Bunun üzerine kralları olan Ceylan-Buda'ya gelmiş. Durumunu bildirip dileğini tekrar etmiş. Ceylan-Buda annenin ve yavrusunun hayatını kurtarmak için anne ceylanın bu dileğini kabul etmiş. Annenin yerine ölüme razı olmuş. Ceylanlar kralı görkemli ve güzel bir ceylanmış. Brahmadata ceylanın güzelliği karşısında şaşırmış. Ona acıyıp hayatını başışlamak istemiş. Fakat Ceylan-Buda sıranın kendisine gelmiş olduğunu ve ölüme hazır olduğunu söyleyince Brahmadata çok üzülmüş ve o günden sonra bir daha ceylan avına çıkmamaya yemin etmiş." (Ruben 2000: 33-34).

¹⁴ Kırım Tatarları'nın diasporadaki yerleşimlerinden biri olan Özlüce köyünün (İnebolu,Kastamonu) büyüklerinden Ayhan Denizmen Hanımefendi geyik avının günah olduğunu, geyik avına gitmenin insanın başına kötü bir iş getireceğini söylemekte ve geyiğin dilinden şu bedduâyı (kargış) nakletmektedir: Avıma giden onmasın, etimi yiyen doymasın. Ayhan Denizmen (kişisel görüşme), Kastamonu, 5 Ağustos 2020.

“Geyik şekline girme” motifi İslam sonrası dönemde Anadolu sahasında yaşamaya devam etmiştir. Abdal Musa ve Hacı Bektaş Velî gibi evliyâların menkıbelerinde rastlanılan “geyik donuna girme”nin kökeninin İslam öncesi döneme dayanan Budizm menşeli bir anlayış olduğu düşünülmektedir (Ocak 2020: 217).

5. Hâkanın Avı Ceylan

Tavşan, keklik ve ceylan hükümdârın avladığı hayvanlardır.

خرگوش و کبک و آهوان باشد شکار خسروان

شیران نر بین سرنگون بر بسته بر فتراک من

[hargûş u kebk u âhuvân bâşed şikâr-ı husrevân

şîrân-ı ner bîn sernigûn berbeste ber fitrâk-i men]

G. 1799, 6b

“Tavşanlar, keklikler, ceylanlar padişahlara avlanırlar; benimse üzenğime baş aşığı bağlanmış erkek arslanları seyret.” (I/172)

Hâkan, Tatar ülkesi ceylanını avlar. Ceylan avında talim görmüş av köpeği kullanılır.

یا برق کله گوشه خاقان شکاری است

اندر طلب آهوی تاتار رسیده

[yâ berk-i kuleh-gûşe-i hâkân-ı şikârî est

ender taleb-i âhû-yı tâtâr resîde]

G. 2333, 5b

“Ya avlanan hakanın külâhının köşesindeki mücevherdir, parıldamakta; Tatar ülkesi ceylanını istemeye gelmiş.” (VII-1/ 79)

در دیده عالم نه عدلی نو و عقلی نو

وان آهوی یاهو را بر کلب معلم زن

[der dîde-i âlem nih adlî nev vu aklî nev

v’ân âhû-yı yâ hû râ ber kelb-i ma’lûm zen]

G. 1875, 5b

“Dünyanın gözüne yepyeni bir adalet göster, dünyaya yepyeni bir akıl ver; o yâ hû diyarının ceylanını sal talim görmüş av köpeğine de avlasın o köpeği.” (II/148)

Kurtla kuzu, aslanla ceylan hüküm sahibinin heybetinden birbirine katılır. Sultanın lütfuyla gül ve diken birleşir (IV/301).

گرگ و میش و آهو چار ضد

از نجیب قهرمان آمیخته

[gurg u mîş u şîr u âhû çâr zıd
ez nihîb-i kahramân âmîhte]¹⁵

"Kurtla kuzu, arslanla ceylan, dört zıt; fakat kahramanın heybetinden birbirlerine katılmışlar."

آن چنان شاهی نگر کر لطف او
خار و گل در گلستان آمیخته

[ân çonân şâhî niger kez lutf-i û
hâr u gul der gulistân âmîhte]

"O padişaha bak ki lûtfuyla gül bahçesinde dikenle gül birleşmiş."

G. 2381, 8-9b

Devlet kuşunun gölge saldığı, can doğanlarının havalandığı kutlu (şâd) çimenlikte aşk suyuyla biten nesrinler ve yayılan ceylanlar vardır (I/389).

در سایه‌های عشقت ای خوش همای عرشى
هر لحظه باز جانما تا عرش بر پریده

[der sâyehâ-yı ışket ey hoş humâ-yı arşî
her lahza bâz cânhâ tâ arş ber-perîde]

"Ey Arş'a konmuş güzelim devlet kuşu, aşkının gölgeliklerinde her an can doğanları havalanıp ta Arş'a kadar uçmuş."

ای شاد مرغزاری کان جاست ورد و نسرین
از آب عشق رسته وین آهوان چریده

[ey şâd murg-zârî k'ân câ'st verd u nesrîn
ez âb-ı ışk reste v'în âhuvân çerîde]

"Ne de kutlu bir çayırılık, çimenlik ki orda güller var, nesrinler var; hepsi de aşk suyuyla bitmiş, şu ceylanlar da orda yayılmış."

G. 2392, 4-5b

Gönül ceylanı yücelerin kutsal bahçelerinde (riyâz-ı kuds) yayılır.

چرد آهوی ضمیرت ز ریاض قدس بالا
که ز گرگ مرگ صیدت بشد و رمید باری

[çered âhû-yı zamîret zi riyâz-ı kuds-i bâlâ
ki zi gurg-i merg saydet bişod u remîd bârî]

Tercîat 40, 3bt/4b

¹⁵ Bu mısradaki geçen *kahraman* kelimesinin bir anlamı da "hüküm sahibi"dir. Takip eden beyitte hasbahçesinde lütufkâr bir sultan portresi çizildiğinden *kahraman* kelimesine "hükümdar" manasını vermeyi tercih ettik. Kelimenin diğerk anlamları için bkz. (Kanar 2016: 1088).

“Avın ölüm kurdundan korktu da öldü gitti ama gönül ceylanın yücelerin kutsal bahçelerinde yayılmada.” (VII-1/439)

Gazellerde bahsedilen yerler sultanların hasbahçesini çağrıştırmaktadır ve bu beyitler bize hükümdarın av kültürü üzerine fikir vermektedir. En kıymetli av hayvanlarından Tatar ceylanını avlamak hâkana yaraşır. Av için özel yetiştirilmiş av köpekleri vardır. Hususi korusunda av için yetiştirilen doğanlar ve avlanması yasak ceylanlar vardır. Eğer isterse hükmü yaban hayvanlarına bile geçer; kurtla kuzu, ceylanla aslan topraklarında barış içinde yaşar. Bu ifâdeleri dikkatle tetkik ettiğimizde tarih sahnesine çıkan ilk Türk kavimlerinden itibâren değişip gelişerek Mevlânâ'nın yaşadığı asra kadar süren avcılık geleneğinin ve kültürünün izlerini görürüz. İlgili beyitlerde iki husus ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki “hâkanın şölen niteleğindeki kutlu avı” diğeri ise “mukaddes korusu”dur. Şâirin bahis konusu ettiği mevzular şüire özgü hayallerden ibâret değildir. Zîrâ Eflâkî, XIII. asırda sarayda avcı kuşların (şahinlerin) idaresinden Tuman Bey'in sorumlu olduğunu yazmıştır (Gordlevskiy 2019: 255). Ayrıca Beyşehir'de I. Alâeddin Keykubad (ö. 1237) tarafından inşa ettirilen Kubâdâbâd Sarayı çinilerinde çift başlı kartal, aslan, kurt, köpek, keçi, tavşan gibi hayvan figürlerinin çokça kullanıldığı görülür. Arık'a göre bu denli çeşitlilikte hayvan figürü hasbahçede yaşayan ve gerektiğinde avlamak için beslenen hayvanları temsil etmektedir (Arık 2000: 87).

Proto-Türk kavimlerinden Çular'da hükümdar ancak sığır ve geyik avlardı (Esin 2001:123). Avladığı hayvanları atalar ruhuna sunar ve geri kalan eti ailesi ve beyler ile yerd. Çoruhlu'ya göre hâkanın geyik avlayıp beraberindekiler ile yemesi geyiğin ruhunun kendisine ve etrafındakilere geçmesi içindir (Çoruhlu 2019: I/251). Bunun sebebi daha önceki kısımda açıkladığımız üzere geyiğin kutlu bir hayvan olarak görülmesi ve ölümsüzlüğü sembolize etmesi sebebiyledir.

Moğollar'da kağan avlanmak istediğinde av alanına öncüler gönderilirdi. Ordu hizaya sokulur, birkaç ay boyunca bir av çemberi oluşturulur ve avın dışarı çıkması engellenirdi. Av hayvanını elden kaçırmanın idama varan ağır cezaları vardı. İki, üç ay boyunca bu hayvanlar güdülür ve kağana haber gönderilirdi. Çembere sıkışan her hayvan avlanmazdı. Marco Polo (ö. 1324) avcılara eşlik eden av

köpeklerinden, hanın sarayında av için eğitilen doğan ve şahinlerden bahsetmektedir (Roux 2005: 103-109).

Ögeday Han¹⁶ (ö. 1241) zamanında böylesi bir av çemberinin içindeki hayvanlardan insanlarınkine benzer yakarışların yükseldiği bu durum üzerine Han'ın onları serbest bırakıp esenlikle yaşamaları üzerine emir verdiği rivâyet edilmiştir. Roux, özün ve yaşam gücünün tamamen tükenmemesi için böyle davranıldığı kanaatindedir (Roux 2005: 107).

Hükümdarın avı bir anlamda kendi tözünü temsil ediyordu. Nitekim kadim zamanlardan beri çeşitli av hayvanları hükümdarların kıyafetlerinde, taçlarında, kılıçlarında ve bastırdıkları sikkelerde sultanların alâmet-i fârikası olarak yerlerini almışlardır.

Kağanın kutlu ormanının ve korusunun kökenleri ise ilk Türkler zamanına kadar dayanmaktadır. Göktürkler'in hâkan soyu kutlu bir dağda yaşıyordu. VI. yüzyılda Çinliler, Göktürk hâkanının Ötüken Yış'ta¹⁷ oturduğunu rivâyet etmişlerdir. Batı Türk hükümdarı Tung Yabgu, Bing Yul denilen yıšta yaşardı. Esin'e göre burası Çin hükümdar dağı ve korusu gibi kutlu bir yerdir zîrâ orada yaşayan geyikleri öldürmek yasaktır. Yine Türgiş Hâkan'ın da mukaddes dağı olduğu ve orada avın yasak olduğu Arap kaynakları tarafından nakledilmiştir (Esin 2004: 31-34).

Batı Karahanlı hükümdarlarından Şemsülmülk Nasr bin İbrahim Tamgaç Han'ın (1068-1079) Buhara'da diktirdiği Goruk (koru) adı verilen bir orman vardı ve burada insana alışkın geyikler, güvencinler ve yabanî hayvanlar yaşardı (Esin 2004: 47).

Mevlânâ'nın şiirindeki bazı remizleri tarihî açıdan temellendirmeye çalıştık. Görülüyor ki hükümdar güç sembolü olmasından dolayı her şeyin en iyisine lâyük olan kimsedir. Avlanırken sıradan insanlar gibi avlanmaz. En kıymetli avı o avlar dolayısıyla en iyi avcı odur. O söz konusu olduğunda kullanılan motiflerin de anlamı değişmektedir. Gerekirse ceylanları avlar; gerekirse yaşatır. Yabanın arasında bile hükmü

¹⁶ Cengiz Han öldükten sonra Moğol İmparatorluğu'nun başına Ögeday Han geçmiştir. 1229-1241 yılları arasında hüküm sürmüştür.

¹⁷ Emel Esin başka bir eserinde "Ötüken Yış"ı, "Ötüken Ormanlı Dağı" olarak tanımlamıştır (Esin 1978: 30).

cârîdir. Eğer dilerse hayvanlar arasındaki av-avcı ilişkisi bile değişir, onun ülkesinde barış ve esenlikle yaşarlar.

Bu beyitlerde manevî âlemlerin hâkimi sayılan mürşidin gönül avcılığı ve irşâd postunda oturduğu tekkesi, yeryüzü hükümdarının avlanması ve hasbahçesinin imajı üzerinden sembolize edilmiştir. Genellikle sûfîler kendilerine hürmet gösteren hükümdarlara aynı nezâketle davranmışlardır zîrâ bu iki kişi bir anlamda birbirine benzer. Sultanın hâkimi olduğu topraklarda düzeni sağladığı gibi manevî âlemin sultanları da batınî âlemlerde hüküm sürer. Her ikisinin de gücünün ve iktidarının kaynağı ilâhî takdir iledir; Allah'ın lutfu ve inâyetiyle insanlar onlara râm olmuştur.

6. Yâ Hû Ceylanı

این جا پلنگ و آهو نعره زنان که یا هو

ای آه را پناه او ما را که می کشاند

[în câ peleng u âhû nâra zenân ki yâ hû

ey âh râ penâh û mâ râ ki mî-keşâned]

G. 847, 6b

“Burada kaplan da yâ hû diye nara atıyor ceylan da; ey âhın da sığınağı, bizi kim çekmede, kim süriüklemeye diyor. O arslan bize âhû şeklinde gösteriyor kendini, bu düzenle ormana dek sürüyor bizi.” (I/311).

“Yâ hû”yu bulan aslan artık âhûyu aramaz.

شیرش نخواهد آهو آهوی اوست یا هو

منکر در این چرخاخور بسیار ژاژ خاید

[şîreş nehâhed âhû âhû-yı û'st yâ hû

munker der ân çerâ-hor bisyâr jâjhâyed]

G. 843, 9b

“Arslanı ceylan aramaz, onun ceylanı O'dur. Münkirse bu yayım yerinde çok ot otlar, diken geveler.” (I/321)

Şâir başka bir gazelde “Dünyanın gözüne yepyeni bir adalet göster, yeni bir akıl ver; o yâ hû ceylanını sal talim görmüş avköpeğine de yakalasin onu” (II/148) der.

Mevlânâ âhû ve yâ hû ibâreleriyle cinas örneği gösterir. Ancak burada edebî sanattan çok daha fazlası vardır. “Yâ hû ceylanı” iki farklı anlama delâlet ediyor görünmektedir. Zihinlere ilk gelen çağrışım “yâ hû” diyerek zikreden bir ceylandır. Kur'an'da insandan gayrı dağların,

taşların, kuşların meleklerin tesbih ettiği ancak insanların bunu anlamadığı ifâde edilmiştir (Yurdagür 2011: 578). Bu konuyu izah ederken dile getirilen en meşhur âyetlerden biri İsrâ sûresinin on yedinci âyetidir:

"Yedi gök, yer ve bunlarda bulunan herkes O'nu tesbih eder. O'nu övgü ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Ne var ki siz, onların tesbihini anlamazsınız..."

Zikreden ceylana Ahmed Yesevî'nin (ö. 1166) halifelerinden Hakîm Süleyman Ata'nın (ö. 1186) menkıbelerini ihtivâ eden *Hakîm Ata Kitabı*'nda rastlarız. Eserde anlatılan bir menkıbeye göre Celâleddin Hoca isimli birisi gördüğü rüya üzerine Hakîm Ata'nın kaybolan mezarını bulmak üzere yola çıkar. Türbenin bulunduğu beldeye gelince yaşlı bir kadın kabrin su altında kalıp kaybolduğunu söyler. Ancak yakınlarda bir süs ağacı olduğunu, gece etrafında geyiklerin toplandığını, tan vaktine kadar orada durup ziyarette bulduklarını ve etraftan geçenlerin zikir sesi duyduklarını söyler. Gece olunca bahsedilen yerde geyikleri gören ve zikirleri işiten Celâleddin Hoca böylece kabri keşfeder (Köprülü 2014: 157-158).

Âşık Yûnus'da da "yâ hû ceylanı"na rastlarız. O kendi tesbihini dağların, taşların ve hayvanlarınkine katar; onlarla berâber O'nu çağırır:

Dağlar ile taşlar ile çağırayın Mevlâm seni
Seherlerde kuşlar ile çağırayın Mevlâm seni

Su dibinde mâhî ile sahralarda âhû ile
*Abdal olup yâ hû ile çağırayın Mevlâm seni*¹⁸

"Yâ hû" insanlarla hayvanların, canlı cansız tüm varlıkların ortak zikri gibi görünmektedir. Menkıbedeki anlatıma ve Âşık Yûnus'un ifâdelerine baktığımızda ancak hak dostlarının ve tasavvuf yolunun sâliklerinin işitebileceği bir zikir olduğunu fark ederiz.

"Yâ hû ceylanı"nın ifâde ettiği diğer mana "kutsal ve ilâhî olan"dır. Bu "kutsal ve ilâhî olan" bir insan ya da mekan olabilir. Yani "yâ hû"

¹⁸ (Yûnus Emre 2012: 834).

diyerek gezen ceylan aslında geyik donuna girmiş bir evliyâ ise sūfînin remzidir. Ya da Niksar Çöreğibüyük Tekkesi'nin taç kapısındaki ceylan figürü gibi mukaddes sayılan bir mekanın sembolü olur.¹⁹ Zîrâ Hakîm Ata'nın kaybolan türbesinin remzi bir ağaç ve zikreden ceylanlardır.

Hâzâ Ceylan

Mevlânâ'nın kutlu/kudsî ceylanı bahsettiğimiz tüm özellikleriyle şu gazelinde zâhir olmaktadır:

پدید گشت یکی آهوی در این وادی

به چشم آتش افکند در همه نادی

[pedîd geşt yekî âhovî der îñ vâdî

be-çeşm âteş efkend der heme nâdî]

"Şu ovada bir ceylan görüldü; gözleriyle bütün yazıya ateşler saldı."

همه سوار و پیاده طلب درافتادند

بجهد و جد نه چون تو که سست افتادی

[heme suvâr u piyâde taleb deruftâdend

be-cehd u cidd ne çûn tu ki sust uftâdî]

"Atlı-yaya, herkes tutmaya seğirtti; hem de tam bir gayretle; senin gibi gevşekçe değil."

چو یک دو حمله دویدند ناپدید شد او

که هیچ بوی نبرد کسی به استادی

[çu yek du hamle devîdend nâpedîd şod û

ki hîç bûy nebordî kesî be-ustâdî]

"Bir iki saldırdılar ama o gözden yitiverdi; öylesine bir yitti gitti ki kimsecik bir ustalıklı koku bile alamadı ondan."

لگامها بکشیدند تا که واگردند

نمود باز بدیشان فزودشان شادی

[ligâmhâ bikeşîdend tâ ki vâgerdend

numûd bâz bedîşân fuzûdşân şâdî]

"Geri görmek için dizginlerini çevirdiler; derken gene görüldü onlara; pek sevindiler."

چو باز حمله بکردند باز تک برداشت

که باد در پی او گم کند همی بادی

¹⁹ Tekkenin yapım tarihi kesin olmamakla birlikte araştırmacıların çoğu XIV. asırda inşa edildiğini düşünmektedir (Mülayim 2015: 181-204).

[çu bâz hamle bikerdend bâz tek berdâşt
ki bâd der pey-i û gum koned hemî bâdî]
*"Gene saldırdılar; ceylan bu kez öylesine bir kaçtı ki yel bile peşine düşse
yiter gider."*

بر این صفت چو ز حد رفت هر کسی ز هوس
ز هم شدند جدا و بکرد و حادی
[ber îñ sîfat çu zi had reft her kesî zi heves
zi hem şodend cudâ vu bikerd vuhhâdî]
*"Böylece görünüp yitmesi haddi aşınca herkes hevesle peşine düştü; derken
herkes birbirinden ayrıldı, yalnızlık çevresine düştü."*

یکی به تک دم خرگوش برگرفت غلط
یکی پی بز کوهی و راه بغدادی
[yekî be-tek dum-i hargûş bergirift galat
yekî pey-i boz-ı kûhî vu râh-ı Bağdâd]
*"Birisi seçirtti, yanlışlıkla bir tavşanın kulağını tuttu; öbürü dağ keçisinin
peşine düştü; Bağdad yoluna yöneldi."*

گروه گمشده با همدگر دو قسم شدند
یکی به طمع در آهو یکی به آزادی
[gurûh gumşode bâ hemdiger du kısım şodend
yekî be-tam' der âhû yekî be-âzâdî]
*"Birbirini yitiren topluluk ikiye ayrıldı; Bir bölüğü ceylanı ummadaydı,
bir bölüğü kurtulup hür olmayı."*

جماعتی که بدیشانست میل آن آهو
چو گم شدند بنمودی آهو آبادی
[cemâatî ki bedîşân'est meyl-i ân âhû
çu gum şodendî binumûdî âhû âbâdî]
*"Ceylanı arzulayanlara o ceylan; onlar tam kendilerinden geçtiler, yitip
gittiler mi görünüveriyordu."*

از این جماعت قومی که خاصتر بودند
به چشم مست بیاموختشان هم اورادی
[ez îñ cemâat-i kavmî ki hâster bûdend
be-çeşm-i mest biyâmûhtişân hem evrâdî]
*"Bu toplumdan daha da has olanlara ceylan sarhoş gözleriyle bir evrad da
öğretti."*

چو خو و طبع ورا خوبتر بدانستند
ز طبع او نشدندی به هیچ رو عادی
[çu hû vu tab-ı verâ hûbter bidânistend

zi tab'-ı û neşodendî be-hîç rû âdî]

"Ceylanın huyunu husunu öğrenmişlerdi de onu huyundan husundan dışarı çıkmıyorlardı."

جمال خویش چو بنمودشان ز رحمت خود

که اندک اندک گستاخ کردشان هادی

[cemâl-i hîş çu binumûdişân zi rahmet-i hod

ki endek endek gustâh kerdişân hâdî]

"Kendi rahmetiyle güzelliğini göstermişti onlara; o doğru yolu gösteren birazcık da küstahlaştırmıştı onları."

به هر دو روز یکی شکل دیگر آوردی

به شکل‌های عجایب مثال شیدای

[be-her du rûz yekî şekl-i dîger âverdî

be-şeklhâ-yı acâyib misâl-i şeyyâdî]

"Ceylan iki günde bir hokkabaz gibi şaşılacak kılıklardan bir kılığa giriyor, görünüyordu onlara."

از آنک زهره بدرد دل ضعیفان را

چه تاب دارد خود جان آدمیزادی

[ez ânk zehre biderred dil-i zaîfân râ

çe tâb dâred hod cân-ı âdemîzâdî]

"Öyle kılıklara giriyordu ki arıkların ödlerini koparıyordu; zâti insan oğlunun ne kadar gücü kuvveti vardır."

که آسمان و زمین بردرد اگر ببند

یکی صفت ز صفت‌های مبدی بادی

[ki âsmân u zemîn berdered eger bîned

yekî sıfat zi sıfathâ-yı Mubdî bâdî]

"Yaratıcının sıfatlarından bir sıfatı görse gökyüzünün, yeryüzünün bile ödü kopar."

که باشد آنک بگفتم خیال شمس الدین

که او مراست خدیو و معجیر بیدادی

[ki bâşed ânk bigoftem hayâl-i Şemseddîn

ki û merâ'st hidîv u mucîr-i bîdâdî]

G. 3103, 1-16b

"Şu söylediğim ceylan kimdir? Şemseddin'in hayâli...Benim sahibimdir, kurtarıcımdır o; feryat etmeden feryadıma yetişenimdir o..." (VII-2/342-343).

Gazelde bahsedilen ceylan buraya kadar anlatmaya çalıştığımız hususiyetlerin hemen hepsini taşımaktadır. Kudsiyetini ve velâyetini Allah'tan alan ceylan bir çok kimseyi peşine takar. Onu avlamak isteyen

güruhun bir kısmı yolda kaybolur; bir kısmı onun vesîlesiyle hidâyeti bulur. Ceylan hidâyeti bulan has zümreye evrâd bile öğretir. Etrafundakilere cemâlini yani güzelliğini gösterip etkisi altına almıştır ancak kılıktan kılığa girerek onları celâliyle de terbiye etmektedir. Avcıları yoluna çekip kendisine tâbi kılan bu ceylan zâhiren de bâtnen de *ilâhî* özellikler gösterir.

Değerlendirme ve Sonuç

Türk kültüründe geyik asırlar boyunca ilâhî olanla ilişkilendirilmiştir. Eski Türkler’de onun kutlu ve ölümsüz bir hayvan olduğuna inanıldığından bahsetmiştik. Türkler’in İslam’ı kabulüyle literatürde geyikten daha küçük bir tür olan *âhû* yani ceylan ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla geyiğin Tengri ile ilişkisi İslamî bir biçime girerek devam etmiş ve sonunda “yâ hû ceylanı”na dönüşmüştür. Öyle ki onu bazı evliyâlârin yanında, menkıbelerinde, manzumelerinde görmeye başlarız. Gerek İslam öncesi dönemde gerek İslam sonrasında kutsiyetinden bir şey yitirmemiş görünmektedir. XIII. yüzyılda Anadolu coğrafyasında ceylan hâlâ ilâhî olanı temsil etmekteydi. Dolayısıyla ceylandan bahseden her menkıbede, şiirde yada figür olarak yer aldığı sanat eserlerinde onu mutlaka *ilâhî* sayılan yani Allah ile irtibatlı bulunan “şey” ile beraber düşünmek gerekir. Mevlânâ da ceylanı kendisine bakılınca Allah’ı ve O’nun yolunda gidenleri hatırlatan bir remiz olarak kullanmıştır.

Makalemizde, Mevlânâ’nın dîvânından sunduğumuz şiir örnekleri ve tarihî kaynaklarla ceylanın hâlâ prestijini koruyan bir varlık olduğunu ortaya koymaya çalıştık. Ayrıca av temsili durumundan avcı temsiline kolaylıkla geçebilmesinin ardında yatan sebepleri ve bu özelliklerinin tasavvufî şiirde nasıl bir temsil bulduğunu inceledik.

Tasavvuf yolunda yaşanan hal ve makamları anlatmanın yollarından biri sembol ve remizlere başvurmaktır. Tasavvufî şiirin yapısı buna müsait olsa da Mevlânâ kullandığı yeni imaj ve hayallerle şiirine revnak katmıştır. Eski Türk inançlarından gelen unsurları şiirine yedirmiş ve yeni ifâde tarzlarıyla okuyanlara farklı pencereler açmıştır. İslam öncesi

inançları ve mitolojik öğeleri tasavvufî bir renge boyamış ve bunda gayet başarılı olmuş görünmektedir.

Kaynakça

- AKÜN, Ömer FARUK (1994), “Divan Edebiyatı”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, IX, 389-427.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1947), *Kutadgu Bilig I (Metin)*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- ARIK, Rüçhan (2000), *Kubad Abad Selçuklu Saray ve Çinileri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- ARMUTLU, Sadık (2020), *Gazel Felsefesi: Gazelde Beşerî Aşkın Kaynaklarını Aramak (Hadarîlik-Uzrîlik)*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- BAYRAM, Mikail (1986), “Ahi Evran Hakkındaki Yılan (Evren: Ejder) Efsanelerinin Ortaya Çıkışı, III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, II. cilt [Halk Edebiyatı], s. 75-79.
- BÜRCEL, J. Christoph (1989), “The Lady Gazelle and Her Murderous Glances”, *Journal of Arabic Literature*, XX/1, 1-11.
- ÇAĞATAY, Saadet (1956), “Türk Halk Edebiyatında Geyiğe Dair Bazı Motifler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* [1956], s. 153-177.
- ÇORUHLU, Yaşar (2019), *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi I-II*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- ESİN, Emel (1978), *İslâmîyetten Önceki Türk Kültür Târîhî ve İslâma Giriş (Türk Kültürü Ek Kitabı, II, Cild I/b'den Ayrı Basım)*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- _____ (2001), *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- _____ (2004), *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Feridüddîn Attâr (2007), *Evlîya Tezkireleri*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- GORDLEVSKİY, Vladimir Aleksandroviç (2019), *Küçük Asya'da Selçuklular*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- HOLAY, P.V (1998), “Vedic Astronomers”, *Bulletin of Astronomical Society of India*, XXVI, 91-106.
- İPEKTEN, Haluk (1996), “Gazel”, *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, XIII, 440-442.

- KANAR, Mehmet (2016), *Kanar Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Say Yayınları.
- KARTAL, Ahmet (2019), "Klasik Türk Şiirinde 'Misk'", *Osmanlı Edebî Metinlerinin Anlam Dünyası Sempozyumu Bildiriler Kitabı (Bilecik, 12-13 Mayıs 2017)*, s. 9-44.
- Kâşgarlı Mahmud (2015), *Dîvânü Lugâti't-Türk*, haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad (2014), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Mevlânâ (2020), *Dîvân-ı Kebir I-VII*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mevlânâ Celâleddin Muhammed Mevlevî Rûmî (1376), *Külliyât-ı Şems-i Tebrîzî*, tsh. Bediüzzaman Fûruzanfer, Tahran: Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir.
- MUSAFFÂ, Ebülfazl (1357), *Ferheng-i Istılâhât-ı Nücûmî*, Tebriz: İntişarat-ı Müessesesi-i Tarih ve Ferheng-i İran.
- MÜLAYİM, Selçuk (2015), *Değişimin Tanıkları: Türk Sanatında İkonografik Dönüşümler*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- OCAK, Ahmet Yaşar (2020), *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____ (1996), "Geyikli Baba", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, XIV, 45-47.
- ONAY, Ahmet Talat (2016), *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü: Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, haz. Cemal Kurnaz, Ankara: Kurgan Edebiyat.
- ÖGEL, Bahaeddin (2010), *Türk Mitolojisi I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- _____ (2014), *Türk Mitolojisi II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ÖNGÖREN, Reşat (2004), "Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, XXIX, 441-448.
- ROUX, Jean Paul (2005), *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- RUBEN, Walter (2000), *Eski Metinlere Göre Budizm*, haz. Lütfü Bozkurt, İstanbul: Okyanus Yayıncılık.
- SCHIMMEL, Annemarie (2020), *İki Renkli Sırma: Fars Şiirinin İmgeleri*, İstanbul: Alfa Yayınları.

- ŞENTÜRK, Atilla (1994), "Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyare ve Sabiteler (Burçlar)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 90, s. 131-179.
- _____(2016), *Osmanlı Şiiri Kılavuzu I*, İstanbul: Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi (OSEDAM).
- TAN, M. Nedim (2019), "Tay", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, Ek-II, 582-583.
- TEKİN, Talat (2019), *İrk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara: TDK Yayınları.
- ULUDAĞ, Süleyman (1993), "Celâl", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, VII, 240.
- _____(1993), "Cemâl", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, VII, 296.
- YEŞİLDAL, Ünsal Yılmaz (2007), *Anadolu Folklorunda Geyik*, yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi SBE.
- Yûnus Emre (2012), *Dîvân-ı İîlâhîyât*, haz. Mustafa Tatcı, İstanbul: Kapı Yayınları.
- YURDAGÜR, Metin (2011), "Tesbih", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, XL, 527-528.